

תפיסת המליצה בראשית ספרות ההשכלה העברית*

משה פלאי

מהי מליצה בלשון המשכילים ובשימושם?

המונחים הספרותיים אלא את יישומם, נימצא למדים, כי שתיים בלבד הן הגדרותיה: "א. בספרות ספרד: הפרוזה המחורזת שבפיוטים ומאקאמות; ב. משפט מעורפל, חסר אונים, המורכב שברי פסוקים מן התנ"ך" (אוכמני 1957).

★ ★ ★

מניין איפוא השימוש בכינוי 'מליצה' לגנאי? מה הייתה משמעות המונח 'מליצה' בתקופת ההשכלה, ומה היה השימוש הספרותי-פיוטי ב'מליצה' בספרות ההשכלה? מתי התחילה המשמעות השלילית של 'מליצה' להתגבר על המשמעויות האחרות? מחמת דרישות הצימצום, אתרכו במאמר זה בניסיון לעמוד על הגדרת 'מליצה' בראשיתה של ספרות ההשכלה, ולא אסקור את הרקע החשוב בספרות ימי-הביניים³, ואף לא את הרקע בספרי הריטוריקה העבריים, אף כי ארמו עליהם. כמו כן נבצר ממני לעסוק בתופעות מאוחרות, כגון כתבי לוויזון, שד"ל ואחרים שראוי לדון עליהם בנפרד.

אין כל ספק שהדיון במהותה של המליצה המשכילית בספרות המקצועית אינו מניח את הדעת. הגדרת 'המליצה' אינה ברורה והשימוש ב'מליצה' בספרות ההשכלה המוקדמת לא נבדק די הצורך ובמקום שנבדק — לא נבדק כהלכה. בין חוקרי הלשון העברית נדרש בעז שכביץ לנושא זה במסגרת עיוני בלשון ההשכלה והמשכילים. בין חוקרי הספרות

הכינוי מופיע לרוב בספרות ההשכלה בהקשרים שונים — מכתרות ספרים (זבד המליצה וצחות המליצה לבוכנר, מליצת ישורון ללוויזון) ועד דיונים אינטנסיביים בלשון ושיר. אך מובן ה'מליצה' עדיין אינו נהיר. בידוע, אחד השימושים הרווחים ביותר כיום למונח 'מליצה' הוא במשמעות לגנאי. ואכן לכשנלך אצל מילונים עבריים שיצאו לאור בשישים השנים האחרונות, כגון מילון גור (גרובוסקי תרצ"ה), נמצא כי אחת ההגדרות של ה'מליצה' היא "דברים ריקים שנאמרו בסגנון מעורפל (בדרך התול)". המלון החדש של אבן-שושן (אבן-שושן, תשכ"ז) מגדיר את המליצה, בין השאר, כ"פרזה מנופחת, פסוקים ושברי פסוקים המשובצים במשפטים, דיבור גבוהה-גבוהה", וכן במילונים אחרים.¹

ברור, שלא לכך התכוונו סופרי ההשכלה בהידרשם לתיבה 'מליצה'. ואכן גם בימינו משתמשים במונח 'מליצה' גם באורח חיובי, כגון בכיטוי לתפארת המליצה.² עדות לכך תמצא במילונים שימושיים בני-זמננו, כגון אוצר הלשון העברית, המביא גם הגדרות אחרות של ה'מליצה': "1. דבר חכמה ומשל, דיבור על דרך השיר, בהשאלה וכדומה; 2. סגנון נמלץ ומשופר (כנעני תשכ"ח).

ואולם לכשנשווה את הגדרת 'מליצה' בלקסיקון הספרותי של עזריאל אוכמני, שכנראה אינו אמור לשקף את המשמעויות ההיסטוריות המלאות של

(* חיבור זה הוא הרחבת הרצאה, שנישאה בכנס השנתי של האיגוד ללימודי היהדות בבוסטון, בדצמבר 1990. על חיבור אחר בנושא זה, ראה הערה 3.

העברית ייזכר עיונו המעמיק של דן מירון בשימושי המליצה של מאפו. יהודה פרידלנדר ועוזי שביט איזכרו את המליצה כחלק מעיונם במהות השירה בהשכלה.

נעיין בקצרה בעיקרי דבריהם של ארבעת החוקרים הללו בדברי ה'מליצה'.

שכביץ סוקר את הבגדרות המילוניות ואת השימוש בדברי חוקרים במשמעויות השונות של ה'מליצה' ומצא בהם בדרך כלל שימוש לגנאי. הוא הגיע למסקנה, כי עם התפתחות משמעות ה'מליצה' בימינו "שוב אין משמעה של המלה שלא לגנאי עומד אלא ביוצא מהכללי" (שכביץ 1970: 664).⁴

שכביץ מציין את התפתחות המשמעות של המונח 'מליצה', שהתחיל במובן של 'ריטוריקה' – ההבעה על פי חוקי הטוב והיפה, וסופו במשמעות של ההבעה הגרועה והמגונה. הוא מביא דוגמאות אחדות לשימושי ה'מליצה' בספרות ההשכלה המוקדמת (ויזל, פרידריכספלד, מנדלסון, לטריס) ולאחר הדגמה קצרה הוא בודק בעיקר את הגדרות ה'מליצה' ואיפיונה על ידי חוקרים מאוחרים.

בהמשך מונה שכביץ את כל ה'האשמות' שמאשימים את ה'מליצה': "שהיא ארכנית, כבדה ועמוסה; שהיא מעורפלת; שהיא משובצת פסוקים ושברי פסוקים; שהיא מקושטת; שיש בה לשון נופל על לשון; שהיא מחכבת מלים שאין להן אח במקרא; שהיא מעשה דפוסים של שגרה (קלישאות); ושהיא ריקה ונפוחה. אך הוא קובע כי כל הטענות הללו אינן מייחדות את המליצה וכי אפשר למנותן כנגד סיגנונות אחרים (שכביץ 1970: 664-666; והשווה: שכביץ תשכ"ה: 146-147).

שכביץ מסכם, שעיקר הטיעונים כנגד ה'מליצה' נוגעים ל'ריבוי': "הארכנות שהיא ריבוי של כמות, השיבוך שהוא ריבוי של אסוציאציות, הקישוט שהוא ריבוי של איכות, שימוש המלים הנדירות שהוא ריבוי של ייחוד ושל זרות". המשכילים השתמשו בעברית כלשון "קנויה להם מן הכתובים", ולא חשו להבדיל "במדרגתם של מלים ושל שימושי הלשון" (שכביץ 1970: 667). ובכן, בסופו של דבר נמצא גם שכביץ

מסכים עם התפיסה השלילית של ה'מליצה'. בחיבור אחר מגיע שכביץ להגדרה דומה עם שהוא בוחן 'ארבע לשונות' של ההשכלה, שאחת מהן היא "לשון המשכילים" במשמעות הגנאי שנתנו במלה זו". סימניה, לפי שכביץ: אוצר מלים פוריסטי של המקרא, מורפולוגיה, תחביר ושימוש הלשון. לשון זו "בדרך כלל אינה אלא מעשה פסיפס של מובאות שמן המקרא, פסוקים ושברי פסוקים. היא מקושטת הרבה, עמוסה תמונות לשון, חזרנית ורמוזנית (אלוסיבית)" (שכביץ 1967: 237).

דיונו מקנה תובנה בדבר ההתפתחות המאוחרת של השימוש ב'מליצה', אך אין אנו למדים על הגדרותיהם של המשכילים עצמם ומעט נמצא אצלו על שימושי המליצה בכתבי המשכילים (כגון שכביץ 1967: 237).

★ ★ ★

חוקר ספרות ההשכלה העברית יהודה פרידלנדר מגדיר את המליצה בתפיסת המשכילים כ"שם כולל ליצירה הספרותית". מחמת ההגדרה המכלילה של ה'מליצה' קובע פרידלנדר, כי "השיר הוא אפוא אחד מסוגי המליצה. המליצה כוללת אף את הרטוריקה, המאמר, המכתב וכיוצא באלה" (פרידלנדר תש"ל: 56).

בעקבות פרידלנדר, כנראה, תופס גם עוזי שביט את המונח 'מליצה' כשם כולל ליצירה הספרותית וללשונה המיוחדת" (שביט 1987: 102).

השפעתו של פרידלנדר ניכרת בלשון מינוחו הזהה של שביט, אף כי שביט מרחיב את גדר ה'מליצה' גם ללשון היצירה הספרותית. שביט נסמך על ציטטה מדברי שלום ואמת לוויזל, שם מוזכרת ה'מליצה', ומשווה אותה לציטטה מתוך עלים לתרופה לדובנא, המביא את דברי מנדלסון בדבר ה'מליצה': "כל מאמר נעים המקובל על נפש השומע עד שנתפעל [במקור: שתתפעל] בו אל אחת מן ההתפעלויות יקרא מליצה". בהמשך אראה שהגדרותיהם של ויזל ושל מנדלסון אינן זהות.

גם פרידלנדר וגם שביט מתמקדים בדיונם על שירה והגדרתה. אך מתוך ריכוז מבטם ועיונם

בשיר ובשירה נמצאו השניים מתעלמים מהיבטים לשוניים חשובים של ה'מליצה' ומהגדרותיהם ושימושיהם של המשכילים עצמם. ונראה לי כי קביעה זו – שה'מליצה' הינה שם כולל ליצירה הספרותית – אין לה על מה שתסמוך. בהגדרה זו, לא נסמך פרידלנדר על מקורות טקסטואליים בספרות ההשכלה, המגדירים כך את ה'מליצה', אלא קובע את ההגדרה על-סמך ציטטה המקורשת להגדרתו שלו באופן בלתי הכרחי (פרידלנדר תש"ל: 56).⁵ חוששני שהגדרת ה'מליצה' "כשם כולל ליצירה הספרותית" אינה אלא קביעה שרירותית. ואילו באשר לתפיסת ה'מליצה' ככוללת את הריטוריקה, יש לומר, כי מקובל בספרות ההשכלה להגדיר את המליצה כריטוריקה, כפי שנראה בהמשך.

דן מירון הוא אחד המעטים ממבקרי הספרות המודרניים, שנדרש לנושא ה'מליצה' ו'הסגנון השיבוצי' בספרות ההשכלה. הוא מנתח ומדגים את השימוש הלשוני-הספרותי במליצה בדיונו על סיגנונו של אברהם מאפו ומתוך כך הציע הסבר ל'אמנות המליצה'. בדבריו נזכרים הביטויים 'סיגנון שיבוצי' ו'סיגנון מליצי' ו'מליצה'.

מירון תולה את היחס השלילי כלפי המליצה ב"חילופים הגדולים במערכות הפואטיקה של הפרוזה (אברמוביץ) והשירה (ביאליק) בסוף המאה הי"ט". הוא מסביר כי "ההכללות השוללניות הקיצוניות, שאליהן הגיעה החשיבה הספרותית שלנו ביחס לספרות ה'מליצה'" היו דרושות ומובנות בשעתן במסגרת שידוד המערכות בספרות. אך הוא סבור כי "השתרשותן בכיקורת ובהרצאה השיגרתית של תולדות הספרות עד לימינו היא סימן לעצלות המחשבה ולחוסר רגישות והבנה ביחס למורשה הספרותית שלנו" (מירון תשל"ט: 32-33)

"הסגנון השיבוצי, כמוהו כשאר כליה של ספרות ה'מליצה', אינו קלוקל מעיקרו; רק דוגמאותיו הגרועות... קלוקלות הן. ...הטעם המתגלה בסגנון

ביותר" (מירון תשכ"ט: 257).

מירון מגדיר את הסיגנון השיבוצי (לעומת הסיגנון הפיוטי ה'חופשי', במינוחו של ביאליק) כ"מערכת של נוהגיי-קישור לשוניים, הבאה לבטא התכוונות הבעתית מסוימת באמצעות חיבור יחידות לשוניות, הנתפסות כמוגמרות מלכתחילה וכבעלות ערך לשוני-אסתיטי משל עצמן, מבלי קשר ביניהן לכין ההתכוונות החדר-פעמית המתבטאת באמצעותן" (מירון תשל"ט: 28).

"התכונה האופיינית ביותר לסגנון השיבוצי העברי הוא השימוש בצירופי מלים מן הטקסטים המקודשים, בעיקר מן התנ"ך, כביחידות מוגמרות וקבועות, שהסופר יכול אך להצמידן זו לזו במחרוזות ערוכות לפי סדר שונה, אך לא להביא בהן שינויים מרחיקי-לכת" (מירון תשל"ט: 29).

מירון מציע להשתמש בניתוח יצירתו של מאפו "כנקודת מוצא לבחינה מחודשת" של "מהותה וערכה האמנותי של ה'מליצה' (שם: 32). בהרצאה מבריקה מראה מירון את אמנות המליצה המתוחכמת של מאפו וקישורה עם מערכת של תבניות לאורכה של היצירה. הוא טוען ש"כדי להבין את אמנות המליצה חייבים אנו להתאמן בקשב לקולה הכפול של הלשון". והוא קובע שלעמים "מתרחבת הפוליפוניה של הסגנון השיבוצי... מדר-קוליות לתלת-קוליות ואף לרב-קוליות" (שם: 33). מירון מתייחס אל סיגנונו של מאפו כ"סיגנון שיבוצי מעולה... המצרף קטעי פסוקים בעידון ובהידוד סוגסטיבי עשיר ורב-ענייני" (מירון תשכ"ט: 257).

בלא כל ספק מעיד ניתוחו של מירון על "מהותה

בשאלות הלשון בכלל ובעברית בפרט. וכה לשונם:
"יאיר נתיב בדקדוק ישר מעגל במליצותה ויורה
דרך בשיריה" [של העברית] (נחל הבשור: ב).

שלושת מרכיביה העיקריים של הלשון העברית
המוזכרים בזה הם: דקדוק, מליצה ושיר. השלושה
מהווים דיסציפלינות שונות, אך קרובות. לדעתי אין
לתפוס 'מליצה' ו'שיר' פה כמונחים נרדפים, שהרי
לפנינו מבנה משולש; כאמור: שלוש דיסציפלינות.
המבנה המשולש מתחזק באמצעות שלושה ביטויים
'יאיר נתיב', 'ישר מעגל' ו'יורה דרך', שענינם לשון
הבהרה, הארה ולימוד.

מבנה משולש זה עשוי להעלות השערה, שהמחבר
העברי נדרש לחלוקה הקלאסית של השילוש
[Trivium] – מתוך שבעת המקצועות הכלליים
– שיהיה מקובל בימי-הביניים ושהתבסס על
שלושת המקצועות הראשיים: דקדוק, דיאלקטיקה
ורטוריקה (השווה: Stahl 1971: 98-121; וכן:
Dixon 1971: 45-47). ולא הוא. אני מניח כי המחבר
התכוון, ככל הנראה, להביא את החלוקה שהייתה
מקובלת לאחר ימי-הביניים, בתקופת הרינסיאנס:
לוגיקה (דיאלקטיקה), רטוריקה ופואטיקה. כפי
שמציין חוקר הרינסיאנס האואל, 'השילוש' של
ימי-הביניים פינה מקומו להתפתחות מאוחרת של
שלוש הדיסציפלינות: לוגיקה, רטוריקה ופואטיקה
(Howell 1976: 155-157).

'מליצה' משמעה פה הוא אפוא רטוריקה – תורת
ההבעה.

בציטטה הזאת אני נוטה לראות את ה'דקדוק'
במשמעות הנרחבת המזוהה עם 'לוגיקה', על פי זיקת
הלוגיקה והדקדוק בספרות היהודית של ימי-הביניים,
שהשפיעה כנראה על תפיסתם של המשכילים.
הרמב"ם במלות ההגיון קובע אנאלוגיה בין ההגיון
והדקדוק: "אמרו מדרגת מלאכת ההגיון מן השכל
כמדרגת מלאכת הדקדוק מן הלשון". מנדלסון, שהיה
כידוע אחד מנותני הטעם באסתיטיקה ובפילוסופיה
בזמנו, מבהיר בפירושו למלות ההגיון, כי מלאכת
ההגיון מורכבת משני חלקים: הדיבור הפנימי...
והדיבור החיצוני, וכי קיימת זיקה בין הדיבור הפנימי

האמנותית ואפשרויותיה הווירטואוזיות של ה'מליצה'
(מירון תשל"ט: 33). המונח 'הסיגנון השיבוני'
בשימושו של מירון מבטא את דרכי השימוש ב'מליצה'
בכתיבתו של הסופר.

★ ★ ★

לאור המבוכה בהגדרת הנושא והעדר תמונה מקיפה
ועיון שיטתי ומדעי במליצה המשכילית בהקשרה
הלשוני (להוציא את ההקשר הפיוטי-השירי), ראוי
אפוא לבדוק את הגדרת המושג לגופו בטקסטים
של ספרות ההשכלה המוקדמת בגרמניה. וכן
ראוי שהשימוש הלשוני-בלשוני-פואטי בטכניקה של
ה'מליצה' ייבדק בדקדוק רב על פי דוגמאות מתוך
הספרות עצמה כדי לקבוע אם אכן מבינים אנו נכונה
את השימוש ואם יש בידינו להתחקות אחר התהליך
שבו הפכה טכניקה רטורית לתפארת המליצה לכינוי
גנאי בלשון ימינו.

לא אוכל לעמוד בזה על כל השלבים, אך יהא
בידי לאזכר בקצרה את עיקר ההתפתחות. אף לא
אעמוד בזה על תפיסת השיר ורוח השירה בהשכלה,
על אף הזיקה לשאלת ה'מליצה' (לא רק מתוך הצורך
לצמצם את היקף העיון, אלא בעיקר על סמך מסקנותיי
בחיבורי זה לגבי המינוח של 'מליצה' (כפי שיתברר
להלן).

מקור מהימן לשימוש ב'מליצה' בהשכלה
המוקדמת בגרמניה יימצא בהמאסף, כתב-העת של
ההשכלה בראשיתה, והוא ייבדק לראשונה, ובעיקר
המינשר נחל הבשור.

ה'מליצה' ב'נחל הבשור'

המונח 'מליצה' מוזכר כמה פעמים במינשר של
המאסף, נחל הבשור, שכנראה נכתב על ידי יצחק
אייכל, בעיקר בהקשר עם שני מונחים נוספים.
בשרטטם את תוכניותיהם לגבי החומר שיתפרסם
בהמאסף ואת עמדתם ביחס לשפה העברית, מציינים
העורכים כי מדור המכתבים (=מאמרים) יעסוק

— המחשבה — לדיבור החיצוני והביטוי (הרמב"ם 1795: מד ע"א-ע"ב; מהד' פראג 1811: נח ע"א).

וכן בהקדמת המפרש לבאור מלות ההגיון להרמב"ם, מסביר מנדלסון את מובן המלה 'הגיון' במקרא ובתלמוד כעיון ומחשבה (הדיבור הפנימי) וכביטוי ודיבור (הדיבור החיצוני) ואת חידושה במשמעות לוגיקה ודיאלקטיקה לצורך התירגומים בימי הביניים (הרמב"ם 1795: ב-ג).

ואכן היו גם מן המשכילים שקישרו את שני המושגים. יואל בריל, למשל, במאמר דקדוקי, מזכיר אף הוא את הזיקה שבין הדיבור הפנימי והדיבור החיצוני: "הם נקשרים בקשר אמין וחזק שאי אפשר להפרדו, וערך הראשון אל השני כערך הנפש אל הגוף; כן ערך ההגיון אשר הוא יכלול בו משפטי הדבור הפנימי אל ערך הדקדוק אשר יכלול בו משפטי הדבור החיצוני". ובריל מצדד בלימוד דרכי הדקדוק ודרכי ההגיון כאחד "כי אחים תואמים הם" (י-ב-ל [בריל] תקמ"ה: לה-לו).

זיהוי דומה נמצא בהתנגדות המשכילים לפרשנות המימרה "מנעו בניכם מן ההגיון" (ברכות כח ע"ב), שפירשה רש"י כאמורה על המקרא: "לא תרגילום במקרא יותר מדאי". בפולמוס אידיאולוגי חריף שנתגלע בין המשכילים והרבנים לאורך תקופה ארוכה בהשכלה, נתפרשה המימרה על ידי הרבנים המתמירים בכמה דרכים: כאיסור לימוד חכמה יונית, או אף לימוד המקרא וגם דקדוק (ועיין: Pelli 1979: 149 הערה 78; 213 הערה 96, ומנדלסון ב'הקדמת המפרש' למלות ההגיון לרמב"ם 1795: ג'). וולפסון בשיחה בארץ החיים שם כפי הרב הקנאי פלוני זיהוי 'הגיון' עם 'דקדוק', כדלקמן: "ואני אומר שכונתו על למוד המקרא עם דקדוק המיוסד על אדני הגיון" (וולפסון תקנ"ז: רצ).

מאיך גיטא, קיימת גם זיקה בין שתי הדיסציפלינות הראשונות 'דקדוק' ו'מליצה', בתפיסת המשכילים. תפיסתם זו מבוססת על הנחות מקובלות בריטוריקה העברית. באחד מן הספרים המוקדמים בעברית על הריטוריקה, נפת צופים (1477), כורך יהודה מסר ליאון את ידיעת הדקדוק עם ה'הלצה' [=ריטוריקה]:

"הדב[ן]רית כלה ראויה למליץ אם הדקדוק לדעת ענין השם והפעל והמלה [...] ואם ההלצה [...] ואם ההגיון [...]"] (יהודה בן יחיאל 1477: שער ראשון, פרק ראשון, העמ' אינם ממוספרים; מהד' 1983: 34). ובדומה לכך קובע רמח"ל, בלשון למודים (תפ"ז-1727), כי הדקדוק והמליצה משפיעות על הדיבור; הדקדוק יסדר את הדיבור באופן "זך ונקי מבלי שגיאות ומבוכה", ואילו "המליצה תסדרהו להיותו טוב ונעים" (רמח"ל [תש"י?]: 13). וסאטאנוב גם הוא מציין, כי אחד המרכיבים של המליצה הנכונה הוא דקדוק הלשון (סאטאנוב 1775: ד ע"א).

משכילי המאסף נראים כמושפעים מהספרות היהודית של ימי הביניים בהגדרת המליצה כריטוריקה, ובשימוש במינוח העברי המקובל בספרות העברית שהייתה תחת ידיהם. עם זאת, לעניין החלוקה למקצועות ראשיים בתפיסת הספרות, הם נוטים, כאמור, להידרש למקובל בתקופת הרניסאנס שגלשה לתקופתם. תופעה מעניינת זו של היסמכות ב-זמנית על תשתיות ספרותיות ולשוניות של שתי תקופות שונות מקשה, כמובן, על הבנת משמעותם של הטקסטים המשכיליים.

החלוקה המשולשת לחכמת הלשון, חכמת הנאום וחכמת השיר מופיעה גם בהמשך המאניפסט של המשכילים, בדיון על מצב העברית בגלות. המחבר מדמה את מצב השפה לגן פראי: "אנשי אמת גדרו בעד עוללותיה, להקים בריח ודלחים על מספר שרשיה, מי בנו ידע מאומה מצחות מליצותיה, ונועם שיריה?" (נחל הבשור: יב).

ה'מליצה' מופיעה כאן בסמיכות התיבה 'צחות'. מובן התיבה 'צחות' (בחולם או ב'שורוק] לעצמה בספרות היהודית של ימי הביניים הוא "תכונת הדבור הצח" או ריטוריקה, וכן הוא מופיע גם כנרדף ל'מליצה' בשימוש 'מליצה וצחות' או 'צחות ומליצה' במובן 'דיבור צח' (קלצקין תרפ"ח, ג': 240).

ואילו 'צחות המליצה' בסמיכות — ביטוי החוזר ונשנה בהמאסף — נראה לי שמשמעו נסמך על השימוש הביניימי במובן: ריטוריקה, על פי החלוקה המאוחרת ל'שילוש': דקדוק-לוגיקה,

הכוזרי: "היתכן שיחסר להם מליצה בעת שהיו צריכים אליה לדבר" (ריה"ל תקנ"ה: מאמר שני, לא ע"א — מליצה במוכן ביטוי).

'מליצה צחה' נתפסת אפוא אצל מחבר **נחל הבשור**, ככהכוזרי, כביטוי ריטורי וכשפה רמה — על פי המיטאפורה 'גבעת המליצה'. ו"לכתוב מליצה צחה", משמעו להשתמש בביטוי ריטורי.

★ ★ ★

אך לא כל מה שנראה כשפה רמה נחשב בעיני המשכיל-המחבר כ'מליצה', והוא מתלונן בהמשך על שימוש **מוטעה** במה שמחבר אלמוני, כנראה אחד הרבנים, חושב שהוא 'מליצה':

"יש אשר בחר להורות עומק שכלו על הנקודה, ויצאון מכתביו עקודים נקודים וברודים. ויש אשר ירכיב פסוקים ומאמרי חז"ל ומאמרי זהר ודברי המפרשים במאי דסיים פתח ובמאי דפתח סיים ערב רב מכמה לשונות זרות".

לפנינו אחד ההיגדים הראשונים בתקופת ההשכלה, המעידים על מודעות לשימוש **פסול** ב'מליצה'. סופר ההשכלה מעיר על התופעה הלשונית של שימוש בשפה רמה ובליל פסוקים **לגנאי**, ואינו מתייחס אליו כאל 'מליצה' לגיטימית. כוונתו אל-נכון ללשון הרבנית. ביקורת הלשון הרבנית הבלולה מצויה בכמה מקומות **בהמאסף**. ואילו לשון ההשכלה המתנאה במליצה כהילכתה — היא העברית הצחה?⁷

נראה בעליל שבלייל פסוקים ומאמרים, ותערובת של כמה סיגנונות מרבדיה היסטוריים של העברית ובכמה לשונות, אינו נחשב כמליצה לגבי הכותב בראשיתה של תקופת ההשכלה. והלא אירוני הוא שהאשימו את סופרי ההשכלה ב'מליצות' — כ'בליל' וגיבוב של שכרי פסוקים. לענייננו, חשוב להבחין בהתפתחות היחס כלפי ה'מליצה' מתוך ההשכלה עצמה וביקורת ה'מליצה' **האחרת**, שאינה נחשבת 'מליצה' יותר בעיני ההשכלה.

ואין זה איזכור יחידי **בהמאסף** שעניינו ביקורת ה'מליצה' הזרה, הפגומה. במסגרת הביוגרפיה על

ריטוריקה ופואטיקה. ניתן לבנו שבמקום 'דקדוק' נדרש הכותב למיטונימיה 'רשיה' [של הלשון], וכי שלוש הסמיכויות מאפיינות את שלוש הדיסציפלינות: 'מיספר' בהקשר עם הדקדוק ושוורשיו, 'צחות' בהקשר עם מליצה-דיטוריקה, ו'נועם' בהקשר עם שיר-פואטיקה. המשפט הראשון 'אנשי אמת גדרו בעד עוללותיה' נתפס אפוא כעין כותרת, שבה מעריך הכותב את פעולת 'אנשי המסורה אשר שמרו על פירות השפה שנותרו אחרי ה'בציר'.

חשוב להטעים, כי מחברי **נחל הבשור** לא צימצמו את הגדרת ה'מליצה' לריטוריקה בלבד, אלא הרחיבו את משמעותה של ה'מליצה' מעבר לדיסציפלינה 'ריטוריקה', על פי השימוש הרווח בספרות היהודית של ימיה הביניים. ניווכח בזאת בבדיקת הטקסטים מתוך השימוש בתיבה 'מליצה' שניתוסף לה התואר 'צחה' — 'מליצה צחה' כבציטטה המופיעה בהמשך דיונו של מחבר **נחל הבשור** על תכונותיה המיוחדות של העברית. המחבר משבח את תכונותיה המיוחדות של העברית "ויתרונה על שאר הלשונות" במה שהיא מציבה "את הצורות והפעולות והתנועות בנפש האדם כפי טבעם". אך הוא מתרה בכל שכותב עברית להיזהר משימוש בלתי נאות של השפה, כדלקמן:

"גם יוספק במתי מספר התיבות הבאים בכתובים לכתוב מליצה צחה, ולהודיע את מחשבותיו לרעהו מבלי השחת את סגולת הלשון ונועמה, כאשר תראה בספרים רבים, דמו מחברם היות רועים על גבעת המליצה, והמה בשפל. ילאה נפש הקורא בם, ולא ימצא מחשבותם עד אחר יגיעה רבה" (**נחל הבשור**: יב).

הילול תכונותיה המיוחדות של העברית "ויתרונה על שאר הלשונות" הוא טיעון המבוסס על **הכוזרי**. לפיו, העברית מאפשרת ביטוי חד ותמציתי מכיוון שהיא נחשבת לשפה הטבעית. ואף הביטוי 'מליצה צחה' **ברבים** — דהיינו: 'מליצות צחות' — מופיע **בהכוזרי** בהקשר הנזכר, ומשמעו שם כמשמעו כאן (ריה"ל תקנ"ה: נה ע"א). וכן בהקשר אחר אומר

ה'מליצה' בכתבי ויזל

ויזל היה אחד מראשוני המשכילים העבריים בגרמניה שנדרש לעיון במשמעויותיהן של מלים והבדלי המשמעות של מלים נרדפות, ואף שקד על הגדרת השירה. מחמת עיסוקיו הלשוניים והפויטיים הללו, וכן משום שנחשב בעיני המשכילים ועורכי המאסף ככר-סמכא הן בלשון והן בשירה, יש לייחס חשיבות מרובה להגדרותיו כבעלות השפעה על משכילי זמנו. כבר בראשית דרכו הספרותית, ב'פתיחת המחבר'

ללבנון (1765), נדרש ויזל לתיבה 'מליצה' במובן 'מדע לשוני, או שימוש לשוני כלשהו, כדלקמן:

"יתבארו בספרינו אלו המליצות והלשונות המתחלפות והנבדלות שבהן השתמשו הכתובים אצל כל שרש ושרש מלפניו או מלאחריו. כי משונים המליצות הנכתבות אצל שרש זה מן המליצות הסמוכות לשרש אחר. ואתן לך משל להבין הכונה. תמצא מליצת למידה. מליצת אליפה. ומליצת מציאה אצל חכמה. כמו (משלי ל יג) ולא למדתי חכמה. (שם ג ג) אשרי אדם מצא חכמה. (איוב לג) החרש וואלפך חכמה. ולעולם לא תמצאם אצל לשונות של בינה... המליצות שהשתמשו בהן לשרש זה לא השתמשו בהן לשרש אחר" (ויזל 1765: 'פתיחת המחבר' ו ע"א).

מליצות נתפסות כשם נרדף ל'לשונות'. ואכן בהמשך דיונו רואים אנו בעליל כי ויזל מתייחס לאותה תופעה בשימוש בתיבה 'לשונות': "שנבדלו בהן הלשונות הסמוכים אצל חכמה מן הלשונות הסמוכים אצל בינה"⁸ (שם).

מסתבר אפוא שויזל מתייחס ל'מליצות' וללשונות כאל שמות נרדפים, שמשמעם: מבעים, מיבטאי לשון. אני משער שויזל נסמך בשימוש זה אף הוא על תפיסה נוספת של התיבה 'מליצה' בספרות היהודית בימי הביניים שלא כרטיוריקה, כפי שסיכמה קלצקין (ראה לעיל). שימוש מעין זה במלה 'מליצה' נעשה

יוסף דילמדיגו מקאנדיאה, המחבר מביא ציטטה מכוונת של מושא הביוגרפיה העוסקת בשימוש פגום ב'מליצה', אי-שימוש ב"לשון צח" ועירבוב "לשון המקרא עם לשון הגמרא":

"וקצתם והם המתפארים במליצתם, כל דבריהם דברי נביאים עלימו חטף מלתם, יעקמו הכתובים להבנה זרה, כלם עקודים נקודים, אי אפשר להעתיקם בלשון אחר כמו שהם..." (ח... כ.. תקמ"ד: קמב-קמג).

לסיכום-ביניים של שימוש ה'מליצה' כנחל הבשור: מרבנה של 'מליצה' – ריטוריקה, ובהרחבה: ביטוי ריטורי. לא מצינו כל יסוד להנחה, ש'מליצה' משמעה שם כולל ליצירה הספרותית. עורכי נחל הבשור נסמכים על אחדים מן השימושים המקובלים של המושג 'מליצה' בספרות היהודית בימי הביניים, כפי שסיכמם קלצקין באוצר המונחים:

"מליצה", א' מבטא, בטוי המחשבה לשון (Sprache als Ausdruck der Gedanken) [מביא דוגמאות מספרות ימי הביניים]: "והענין השלישי הוא המליצה בלשון מהענין ההוא הנרשם בנפש, ויקרא זה הענין ג"כ הרבור החיצוני (מלות ההגיון י"ד)".

ב' דבור על דרך השיר, המשל, ההשאלה, וכיו"ב (poetische oder figurliche Redeweise) [דוגמה] ולבאר ענינו בכל לשון שאוכל ובכל מליצה שתזדמן לי (חור"ה, הקדמה)".

ג' נרדף עם הלצה, צחות (Rhetorik, Beredsamkeit). [מביא מ'לשון למודים' לרמח"ל: והמליצה תסדרה להיותו טוב ונעים] (קלצקין תרפ"ח, ב': 207-208).

שלושת מובניה של ה'מליצה', על פי קלצקין, הן: ביטוי כלשהו, ביטוי שירי וריטוריקה. בהמשך ניווכח, כי משכילים אחרים יישמו שימושים נוספים של ה'מליצה'.

על ידי הרמב"ם בספרו **מלות ההגיון** בדיון על הדיבור החיצוני:

"והענין השלישי הוא המליצה בלשון מהענין ההוא הנרשם בנפש. ויקרא זה הענין ג"כ (ד) הדבור החיצוני" (הרמב"ם 1795: מד ע"א).

ה'מליצה' נתפסת כביטוי לשוני כלשהו ולא דווקא לשון גבוהה.

כעבור עשר שנים, בפירושו **יין לבנון למסכת אבות**, מגדיר ויזל את ה'מליצה' חד וחלק, באופן שאינו עלול להביא לידי טעות: הוא תופס את מושג ה'מליצה' במשמעו התנכי הראשוני **כתירגום וההעתקה**.

ויזל נסמך על השימוש במלה 'מליץ' בסיפור יוסף ואחיו, שמשמעו מתורגמן. במשמעות זו 'מליצה' היא "כל דבור ודבור" שבאמצעותו מנסה אדם להעתיק ו'לתרגם' את מחשבותיו למלים ולהקנותן לשומעיו. בלשונו של ויזל:

"כל דבור ודבור נקרא מליצה, הן דבורי קדש, הן דבורי חול, הן טוב הן רע, כלם בשם מליצה יקראו".

ויזל יוצא חוצץ כנגד ההנחה המקובלת, ש'מליצה' חייבת להיות לשון רמה, מפוארת ומקושטת בעלת כוונות עמוקות:

"ועל דרך זה כל המאמרים הם מליצות, לא כמו שחשבו רבים שמלת מליצה הונחה על מאמר נהדר בצחות הלשון ומפואר ככוונת עמוקות שהתכוון להם אומרה"⁹ (ויזל 1775: 10, בהקדמה הבלתי ממוספרת). שימוש זה ב'מליצה' לביטוי כלשהו מתחזק בהמשך דבריו: "ועשרה בני אדם יספרו ענין אחד, ואין מליצת האחד שוה למליצת השני" (שם).

בהמשך עבודתו הספרותית בשנות ה-80 נדרש ויזל לשימוש במינוח 'מליצה' בספרו **דברי שלום ואמת**. גם כאן משתמש ויזל במלה 'מליצה' במובן 'מיבטא לשוני', על פי הגדרותיו הקודמות, עם שהוא מזווג לו תוארי השם, כגון 'מליצות קשות ומפליאות' (ויזל 1785 [1782]: כז ע"א). ויזל מסביר שם מדוע השתמש בביטוי המעליב הידוע: ת"ח שאין

בו דעת נבלה טובה ממנו, וברור שכוונתו לביטוי כלשהו המסווג בשמות התואר "קשות ומפליאות" — ולא דווקא ללשון גבוהה. וכן הוא משתמש בביטוי 'מליצות פשוטות' (ויזל תקס"ט, במבוא: 5, לפי מספורי), 'מליצה קצרה' (שם: 6) או 'מליצות סתומות וקצרות' (שם: 11, 14). המליצה עשויה גם להיות 'עמוקה' (11, 10), או 'מליצות גסות והמוניות' (30), ודעת לנבון נקל — אם תורשה לי המליצה המשכלית הזאת — ש'מליצה' משמעה כאן ביטוי לשוני **כלשהו**, ולא דווקא בשפה רמה, שהרי הדוגמה מעידה דווקא על שפה המונית, נמוכה.

גם אם 'מליצה' נתפסת כביטוי כלשהו ולא דווקא כריטוריקה, זיקתה הביניימית של ה'מליצה' לריטוריקה קיימת ברקע ההיסטורי-הלשוני, ולעתים מוצאים אנו שימושים החורגים ממשמעותה כביטוי גרידא, וסמוכים למשמעות הריטוריקה. וכך נמצא גם אצל ויזל זיקה לתפיסת ההשכלה הסומכת דקדוק ומליצה יחדיו. ואף הוא מזכיר בהקשר אחד דקדוק ומליצה, בכותבו על הצורך להוציא ספרי מוסר ללימוד תורת האדם בלשון העברית, שיתורגמו לגרמנית ויילמדו בשתי הלשונות, וכך יימצא התלמיד לומד את שתי הלשונות כאחד. המחברת צריכה להיות בעברית כדי ללמד אותה היטב "ובהבנת שרשי הלשון, ומשפט מליצותיה, והבדל השרשים הנדרפים והקרובים בטעמיהם" (ויזל 1782: 24, לפי מספורי). הביטוי 'שרשי הלשון', דהיינו דקדוק, מקביל ל'משפט מליצותיה' של העברית. 'משפט המליצה' משמעו הדרך הנכונה והשימוש הנכון של המליצה — הביטוי העברי. הצמד 'שורש ומליצה' מופיע גם בהמשך דיונו: "ישאבו דברי אמת ממליצות התורה ומהבנת שרשי הלשון" (שם); וכן "צחות לשון הקודש ודקדוקו, ומשפט מליצותיה" (ויזל 1785: ה ע"ב).

ולא לפלא הוא, שהרי גם ויזל — כמשכילים אחרים — מקשר בין הדיבור והמחשבה וסובר כי "הדבור שליח מחשבת הנפש וציר השגתה, ואי אפשר שיעשה שליחותו כהוגן, זולתי על ידי מליץ צרופים מכל שבוש, ועל ידי מליצות הנעימות לאון שומעת" (ויזל 1782: 31).

בהוראה של תואר (ויזל 1782: 31; תקס"ט: 11,9). אני מפרש זאת כביטוי אמנותי מענג. ויזל סבור, שביטוי אמנותי מעין זה יש בו כדי לפעול על השומע, והוא קורא לזה 'כח המליצה' (ויזל 1782: 29).

★ ★ ★

סוגיה מעניינת היא הזיקה שבין 'שיר' ו'מליצה'. שני המונחים הללו מופיעים כצמד ובהקבלה בספרות המשכילים, ואין זה פלא שיש עירוב מושגים ובלבול הגדרות, כפי שהערתי בפתח מאמרי באשר להגדרותיהם של פרידלנדר ושבט.

ויזל מכיר בזיקה הקיימת בין השיר והמליצה מבלי שיסטה מהגדרת 'המליצה' שלו, כפי שצינתי לעיל. וכה דבריו:

"וכן ילמדו הנערים על ידי ההעתקה הזאת לדבר צחות, וישתמרו מנעוריהם ממוקשי שגיאות המליצה, כי על ידה [ה'ביאור' של מנדלסון] יודע להם כמה גדולה [!] כח המליצה ומה פעולתה בנפש השומע, עד שמן המאמר המדובר יודע גדלת נפש המדבר, כי דבר אחד היוצא מפי שלשה בני אדם, כל אחד סגנון אחר לו, ואותו המיושר והשקול כהוגן הוא הנכנס בלב השומע, ופועל בו הפעולה שיבקש ממנו המדבר, וממין זה הם תפארת השירים העולים על שאר מיני המליצות עד להפליא, כי השיר אשר יושר על מתכנתו ומתוקן בכל פרטיו, רב פעולתו בנפש, ומעורר בה תכונותיה הנרדמות, אך כל מה שנדבר על זה זר הוא לאנשי עדתנו המגודלים בלי רוממות הלשון וצחותו..." (ויזל 1782: 29).

על-פי ציטטה זו שביט מגדיר את המונח 'מליצה' "כשם כולל ליצירה הספרותית וללשונה המיוחדת, כשפסגת המליצה היא 'המליצה המחוכמת' — השיר" (שבט 1987: 102)¹¹

אך קריאתו זו של שבט אינה נכונה, שכן הטקסט של ויזל דן לא רק בשיר אלא ב'מליצה' בכללה, שהיא,

שימוש פופולארי אחר בתיבה 'מליצה', שרווח בכתביו של ויזל, כבכתבי המשכילים האחרים, מופיע לרוב כצמד: 'משל ומליצה' (ויזל תקס"ט: 8 [לפי מספורי] במבוא; וכן 9, 11; ובחוברת ב': נו ע"א). מה משמעו של 'משל' בצמוד ל'מליצה'? פרידלנדר סבור, כי ויזל נתכוון בתיבה 'משל' לעצמה (ללא קשר עם 'מליצה') — ל"לשון התמונות המושאלות" (פרידלנדר תש"ל: 57). לדעתי, המלה 'משל' לעצמה היא הוראה מושאלת, בניגוד להוראה פשוטה, על פי השימוש בספרות ימי-הביניים (והשווה: קלצקין תרפ"ח, ב': 294). אך בצמוד ל'מליצה' — שהיא הביטוי הלשוני — ייתכן שנתכוון ויזל ללשון הדימוי. סיוע להנחתנו זו ימצא בשימושו של פרידריכספלד בחיבורו על האסטיטיקה והלשון: "דמיונות ומשלים" (פרידריכספלד 1809: סא-סב). ואכן אנו מוצאים שימוש דומה של ויזל, שבו 'מליצה' מקבילה ל'משל' ואילו משל נצמד אל 'דמוי', כדלקמן: "לעורר לבות השומעים בנועם המליצה, ובתוקף המשלים והדמויים שכללו בו" (ויזל תקס"ט: 9).

ויזל מדגים מה הם 'משל ומליצה': "הנה משל ומליצה עליהם ישאו לאמור, שאלה הדוכרים רע על המכתב הזה [דברי שלום ואמת], רואים הר גדול מעון אריות ונמרים, ומעפילים לעלות עליו להלחם בו, ואנחנו רואים ארץ מישור מלאה פרי מגדים" (ויזל 1785 [1782]: ה ע"ב). לפי הדוגמה הזאת מסתבר, ש'מליצה' (אולי כשהיא באה עם 'משל') הריהי ציור לשוני, דימוי, או מיטאפורה. וכן בדוגמה הבאה: "אבל דרך השיר הישר והשקול, סלול לכל דורך עליו, יגיד במליצותיו ובמשליו הקצרים יותר מאשר יגיד המפרש ברוב דברים" (ויזל תקס"ט: 11).

המליצות והמשלים הקצרים הם הביטויים האמנותיים והציוריים, שיש בהם הוראה מושאלת, או דימוי, המהווים את השיר וכוללים בו.

התואר 'נעים' מופיע לרוב בכתביו של ויזל ובכתבתם של המשכילים בהקשר עם המליצה, כגון בביטוי 'מליצה נעימה', או בסמיכות 'נועם המליצה'

מדבריו נשמע שלא כל מליצה היא שיר, אך המליצה עשויה לפאר את השיר: "כי מליצותיהן מלבד שהן מכלל יופי מכל הפרטים המפארים את השיר" (שם); 8; וכן ראה 9).

הגדרת ה'מליצה' לפי סאטאנוב

סופר ההשכלה יצחק סאטאנוב, כוויזל, עסק בשאלות הלשון העברית, ודן בהגדרת השיר ובהגדרת המליצה ב'מלאכת השיר' שנדפס בספרו **ספר החזיון** (1775) מתחילה מניח סאטאנוב כי מליצה היא דרך ביטוי הנהוג הן בשירה והן בכתיבה מסאית, וכי בדעתו להסביר

"מה היא (!) ההבדל שבין מליצת השיר למליצ'ת] איזה מאמר והגיון זולתו מהמאמרים ואם נאמר כי סידור הכתיבה לבד תבדיל ביניהם שהיא אריח על גבי לבינה, הלא יש שם כמה שירות בלתי משוני סידור הכתיבה, כמו שירת הבאר, ושירת דודי לכרמו, ומה גם אם בפה יושר השיר, ולא בכתב כמה זה יבדל ממליצה זולתו" (סאטאנוב 1775: 'מלאכת השיר' ב ע"ב).

סאטאנוב הציע את ההגדרה הבהירה ביותר ל'מליצה', שמשמעה לדעתו 'מליצ', מתק. ובקונטקסט לשוני — 'מליצה' מתייחסת לצד האמנותי, הציורי והאסטיטי של הביטוי. בלשונו:

"מלת מליצה ענינה המתקת הדברים ר"ל נועם סידורם וטוב אמתלאותיהם. והמלה נגזרת מן מה נמצאו לחכי וגו'. שפירש מה נמתקו. ומזה נהגו לקרוא לכל מסדר דברי טענות הבע"ד מליצ' מטעם כי המליצ' ביןותם. ומזה יקרא ג"כ המטעים דברים של דופי ומראה פנים להמה מתלוצץ. כאמרו ועתה אל תתלוצצו" (שם: ד ע"א).

בהגדרת השיר סאטאנוב נזקק לשימוש במונח 'מליצה' שכבר הוגדרה למעלה, כדלהלן:

כהגדרתו העומדת של ויזל, כל ביטוי לשוני. וגם אם לא היינו יודעים את הגדרתו זו של ויזל, הרי הטקסט דן מפורשת ב"המאמר המדובר", ומציין "דבר אחד היוצא מפי שלשה בני אדם", שאינו מצומצם לשיר. וכמובן, הביטוי "המיושר והשקול כהוגן" הוא-הוא השירה.

שכך יש להבין את מובן ה'מליצה' ניווכח גם מהגדרת השיר שהציע ויזל במבוא ל**שירי תפארת**: "כי זהו עצם השיר מליצה קצרה נושאת משל חכמה וערך סדר דברים" (ויזל תקס"ט, מבוא: 7). בלי להיכנס לדיון על הגדרת השיר, שאינו מענייננו הישיר פה, נראה כי השיר מורכב מ'מליצה קצרה' — **ביטוי קצר**, שיש בו 'משל', דהיינו: הוראה מושאלת. וכן מסתבר העניין מתוך דבריו: "מתוקף ההרגש הפנימי יבטא בשפתיו מליצה בשיר" (שם). הוא הדין במקומות אחרים שבהם מזכיר ויזל את השיר והמליצה בצוותא חרתא.

שה'מליצה' אינה כוללת את השיר, אלא להיפך: השיר עשוי לכלול 'מליצה' — מסתבר ברורות בהמשך דיונו של ויזל. המשכיל העברי טוען שהמליצה שבשיר אינה חייבת להיות מליצה רמה, כי יש שירים של עמים פרימיטיביים, שאינם כוללים מליצות רמות. מאידך גיסא, יש יצירות של אנשי הרוח, שאינן כתובות כשירים ואף על פי כן הן מסודרות כמליצות פשוטות ומשפיעות על שומעיהן:

"כי אם תחשוב כי עצם השיר אינו כי אם תפארת מליצה והדרת לשון המדבר, לא היה כולל העמים והלשונות כלם, שבכללן אלה הדומים עד היום לפראים במדבר, לא תאר ולא הדר להם במנהגיהם ובמעשיהם. גם אנשי הרוח ואחריהן חכמי בני אדם מכל העמים, לא את כל דבריהם ישא רוח השיר על אברתו, כי קצתם חוברו ממליצות פשוטות, ואם גם בהן דרכיהן דרכי נועם לסדר המאמר בדרך מתוקן ומתקבל על דעת השומע, למה גם אלה אנן [אינן? הינן?] בדרך שיר?" (ויזל תקס"ט, במבוא: 5)

"שיר שם הונח להורות על מליצ'נה] משליית, יעשוה המשוררי' על צד החקוי והדמיון ממשלים כרובים אפשריים בטבע המציאות, או בלתי כוזבי' מפליאי הנפש השומעת כמ"ש החכם מיטב השיר כוזבו" (שם ב ע"ב).

ה'מליצה' היא ביטוי נעים ומסודר היטב, היכול לבוא הן בשירה והן בפרוזה. בשימושה הפיזי הריהי 'משליית', דהיינו קרובה, בתפיסתו של סאטאנוב, לציור האמנותי, כמוסבר בקטע הבא.

כדי להסביר את זיקת הכתיבה לאירוע המתואר (סיפור העקידה), מסביר סאטאנוב כי הכתיבה אינה עצם האירוע, אלא היא מהווה סימנים ואותות המורים על המסופר. ה'כתיבה' היותר מובנת לרוב האנשים היא השימוש בציור המאורע, דהיינו: ציור העקידה. וכך עורך סאטאנוב אנאלוגיה בין 'המצייר החושב' והמשורר. 'המצייר החושב' משמעו אינו אלא 'המצייר האמנותי', שמלאכתו היא "מלאכת הציור מעשה חושב"... פעולת שניהם קרובה "כי המצייר יצייר עניני' משליים. והמשורר ידבר עניני' משליים"¹². 'מליצה' בשימוש שירי, על פי תפיסתו של סאטאנוב, היא כאמור ביטוי נעים ומסודר באופן אסתטי, המבוסס על ציור אמנותי. בהמשך דיונו עוסק סאטאנוב בפרואטיקה של המליצה. הוא מפאר את המליצה משלוש בחינות: מבחינת החומר, הצורה והתכלית.

מבחינת החומר: הקפדה על צחות הלשון, דהיינו שימוש במקורות הלשוניים, רצוי בלשון המקרא, המבוסס על הדקדוק: "לכן כל סופר מהיר יראה לפאר מליצתו מצד החומר הוא שישמור דרך הצחות ר"ל שתהיינה התיבות שהם כמין חומר המליצה. מדוקדקות כפי דקדוק הלשון ולא תהיינה מעורבי הלשונות. כאשר ראיתי קצת המליצות לא ידעו מחבריהם מדקדוק הלשון כלל. ואף כי מליצותיהם חצי מדברות תלמודית. ואינן מכירות לדבר יהודית. ועירוב פרשיות כתוב בס"¹³.

מבחינת הצורה: הקפדה על האסתיטיקה ועל בהירות הרעיון: "מצד הצורה. היא שתהי' המליצה זכת

הרעיון. ר"ל שיקח המליץ משליו מפלאי טבע היצורים. ויפליא מליצתו בענינים זרים בטבע המציאות] אך בלתי נמנעות. ויראה כל מליץ לסדר דבריו על צד היופי אשר במנהג לשונו" (שם).

ומבחינת התכלית: כוונה קונסטרוקטיבית לתיקון האדם: "מצד התכלית היא שתה' תכלית הכוונ' המגעת ממליצת המליץ היא הישרת האדם והשלמתו אם במדות ואם במעלות או בדעות אמיתיות" בניגוד למליצים נוכריים שכוונת כתיבתם לעורר יצרים... (שם).

תפיסת המליצה של סאטאנוב מדגישה את הציור האמנותי שבה ואת ההיבטים האסתטיים של הביטוי הלשוני הנעים.

תפיסת המליצה לפי שלמה דובנא

בהקדמתו לעלים לתרופה (1778), הפרוספקט של הביאור של מנדלסון, משתמש שלמה דובנא בכינוי 'צחות המליצה' ואל-נכון כוונתו לריטוריקה: "הנה אחת מדרכי צחות המליצה בלשון הקודש לדבר בלשון נופל על לשון" (דובנא 1778: 4, לפי מספורי). וכן: "ואפילו החכם דון יצחק אברבנאל. אשר לו עשר ידות בצחות המליצה. ושכל זך בביאור המקרא. עכ"ז רובי קושיותיו. והמון ספקותיו. הניעו את לבכו מדרך הפשט לאחזו בכנפי הדרוש" (שם: 7).

לעומת זאת לא ברור למה כוונתו בשימוש ב'מליצה' בלבד: "ועתה מה נעשה לילדי בני ישראל. אשר ישוטטו לבקש דבר ה' להבין ספרי המקרא. ולטעום מטעמי מליצותי[נה]: בלשון המנובגל אצלם. ולא ימצאו" (שם). וכן [על דרך התרגום של מנדלסון]: "ועיקר הכל כי שם מגמת פניו אל הכוונה שהיא העיקרית בכל העתקה. לא אל העתקת ביאור המלות. כי משפטי המליצה ישתנו בכל לשון ולשון" (שם). האם כוונתו לריטוריקה או לכל מבע לשוני. קרוב לוודאי שדובנא אימץ את הגדרת ה'מליצה' של מנדלסון המובאת בהמשך.

תפיסת המליצה לפי מנדלסון

משה מנדלסון אף הוא תרם את חלקו להגדרת משמעות ה'מליצה' בביאור לתורה, בעיקר בפרקי השירה, שבהם בא והגדיר מונחי יסוד בשירה, בלשון ובתרגום. ומהיותו גם אסתטיקן וגם מנהיג רוחני למשכילים, הייתה השפעתו עליהם רבה.

וכבר בעלים לתדופה שהוציא שלמה דובנא ב-1778 מזכיר המלכה ד"ר את הגדרת ה'מליצה' של מנדלסון, השונה מזו של ויזל:

"כל מאמר נעים המקובל על נפש השומע עד שתתפעל בו אל אחת מן ההתפעלויות יקרא מליצה ואם יוליד שחוק והתול יקרא לצון" (דובנא 1778: ו ע"ב; וכן: מנדלסון תקמ"ג-ג: צה ע"א).

המליצה בתפיסתו של מנדלסון קרובה אפוא לתפיסתו של סאטאנוב או לתפיסת המאספים, שיש להניח כי הושפעו ממנדלסון הרואה במליצה ביטוי ריטורי, בעוד שוויזל ראה במליצה כל ביטוי שהוא. מנדלסון מוסיף על הגדרתו של סאטאנוב את עניין ה'הפעלה' – התכונה להשפיע על נפש השומע, כחלק מסגוליותה של ה'מליצה'.

המליצה, בתפיסתו של מנדלסון, יכולה להיות 'מחוברת', או 'בלתי מחוברת'. מליצה מחוברת היא זו הנבנית על סדר נאה ויחס קצוב בין חלקי המאמר כענין החרוזים הידועים", כלומר: שירה. מליצה בלתי מחוברת היא שימוש ציורי בפרוזה.¹⁴

ובמקומות אחרים מנדלסון משתמש במלה 'מליצה' באופן כללי המתפרש לפי הגדרתו כביטוי נעים, כגון: "המבאר משתמש במליצות נפרדות בלשון ההוא בעצמו" (מנדלסון תקמ"ג-א: 29, לפי מספורי), או "וכן יתחלפו הלשונות כלם זו מזו בדרכי המליצה, ויש לכל אחת מהן סגולות מיוחדות מה שאין לזולתה" (שם: 31) ובעוד מקומות שבהם דן במהותה של השירה התנכית.¹⁵

תפיסת המליצה בכתיבתו של יצחק אייכל

יצויין כי אסכולת הביאור מבית מדרשו של מנדלסון הביאה לדיון פורה במהותה של המליצה והשיר במקרא ובכלל. גם משכילים שהלכו בעקבותיו של מנדלסון בתרגום התנ"ך ובהוצאת מבואות, כיצחק אייכל, יואל בריל ויהודה בן-זאב, תרמו מהגדרותיהם לנושא.

"והנה מה טוב ומה נעים יהיה הדבור אשר בו נתחברו שתי המעלות האלו: זו היא המליצה. כי היא הדבור השכלי מכוון באופן שיעורר גם את כחות הנפש על דרך ההרגשות המתרועעות" (שם: ב ע"ב).

לפי תפיסתו המליצה כרוכה ישירות באסתטיקה, בהשפעתה על נפש האדם. "כל מה שנופל תחת גדר יופי והפלאה... נופל גם תחת המליצה" (שם: ג ע"ב). אך בריל, כוויזל, כולל במסגרת ה'מליצה' גם דיבור פרימיטיבי קצר. ה'מליצה' עשויה לסטות הן מסדר הדקדוק או מסדר ההגיון, ומה שעשוי להיחשב כ'חסרונות' בדיבור שכלי אינו אלא "יופי המליצה ותפארתה" (שם: ד ע"ב).

להלן מנתח בריל את תכונותיה של המליצה, הנתפסת כשילוב בין פואטיקה וריטוריקה. כמעקב אחר התפתחות היחס השלילי כלפי שימושי ה'מליצה' חשוב להזכיר, כי כבר בריל מתחיל להתרות מפני שימוש בלתי נאות ב'מליצה', שהוא קורא לה 'השחתת המליצה'. "רבו המשחיתים" הוא כותב, שחשבו כי אם רק יביאו פסוקי נביאים שונים במלואם, אף אם יש בכך בריל סיגנונות, או שיעזרו בלשון נופל על לשון – וכתוצאה מכך שפתם בלולה וחסרת רעיון ברור – או שיערפלו את דבריהם ברמזים וחידות לרוב בלי מידה, או שישתמשו במליצה במקום שאינו ראוי – כי אז ישיגו את מטרם. אך לא כן הוא, לדעתו של בריל. בעוד שהמליצה הנכונה היא "תענוג לנפש בהיות יסודו ההתפעלות האמתית", הרי שהמליצה הבלתי נאותה אינה אלא "קול דברים מלוכש בכגדי המליצה, הפשיטו מעליו את הכגדים

סיכום

נוכחנו כי המליצה נתפסה כריטוריקה, כביטוי ריטורי, או כביטוי בכלל, ולעתים גם כפואטיקה כלשון המשכילים. אך כבר בראשית דרכה של ההשכלה התרו משכילים מפני שימוש בלתי נאות ב'מליצה', כבקרם את המליצה הרבנית.

הנחת העבודה שלי – שעדיין חייבת לעבור בדיקה מדוקדקת – היא שבהמשך התבגרותה והתגברותה של הביקורת בהשכלה, בשנות ה-60 למאה הי"ט, היו אלה קובנר ופאפירנא, בין השאר, אשר מתחו ביקורתם על מה שלפי דעתם הייתה לשון המליצה הריקה מתוכן של המשכילים. ההשכלה המאוחרת ביקרה את לשון המשכילים המליצית כשם שהמשכילים הראשונים ביקרו את המליצה הרבנית. בשנת תרכ"ו מתריע קובנר על לשון ההשכלה, כדלקמן: "לכן למען כסות מערומיהם, יבחרו מליצות רמות ונשגבות" (קובנר תש"ז: 36).

וכעבור שנה, בתרכ"ז, מבקר פאפירנא את השימוש המנופח בלשון רמה: "ואנחנו בני ישראל כך הורגלנו במליצות פהראזיות, נפוחות וצביות בטן" (פאפירנא תשכ"ט: 30).

וכן בשנות ה-90: אחד העם, במאמרו **הלשון וספרותה** (תרנ"ג-1893), מתייחס אל המליצה בשלילה: המחשבה הלכה ונתדלדלה בספרות "וכל הספרות היתה כעין אומנות [בשורוק] לכתוב מליצה יפה", שכל נער וריק יכול להשתתף בה ולהגיע למדרגת אחד מסופריה" (אחד העם 1956: צה). ובתרנ"ז (1897) מותח מרדכי עהרנפרייז ביקורת על הדיליטאנטיות של ספרות ההשכלה המוקדמת והמאספים במאמרו **לאן?**, והוא מביא את הביטוי "המליצות הצחות" באירוניה: "ואז יכלו גם המשכילים בעלי המליצות הצחות לעבוד הלאה את עבודתם באין מפריע" (עהרנפרייז תרנ"ז: 492). ואף לביאליק יד בקביעת היחס השלילי כלפי המליצה המשכילית. לפני למעלה מחמישים שנה יצא ביאליק חוצץ כנגד הסיגנון 'השיבוצי' או 'המוזאי' של הפיוט שנמשך עד תקופת ההשכלה. הוא מגדיר שימוש

אשר לא לו המה, והנה הוא ערום ועריה" (שם: ח ע"א-ע"ב).

תפיסת המליצה בכתיבתו של יהודא ליב בן-זאב

המשכיל-הבלשן וחוקר המקרא יהודה ליב בן-זאב עוסק בהגדרת המליצה ככלל ובמליצה המקראית בפרט. בחלק ב' של **אוצר השרשים** (תקס"ח-1808) הוא מגדיר את המליצה "שכתובה בנעימת לשון" (בן-זאב תקס"ח: יד ע"ב). בהקדמתו **למבוא אל מקראי קדש** (1810) הריהו עוסק במליצה המקראית-הנבואית ומגדיר את תכונותיה "שיהיו מאמריה קצרים וחזקים וצורתה לדבר בהקרבת המושגים והרעיונים, במשל, ודמיון וכנוי, הפלגה, וגוזמא והגשמה", דהיינו: לשון פיגוראטיווית (בן-זאב 1810: כד ע"ב). ואילו בחיבור אחר שלו מגדיר בן-זאב את המליצה כ"דבור הנשגב" (בן-זאב 1827: קפד ע"א, בהערה).

תפיסת המליצה בכתיבתו של דוד פרידריכספלד

דוד פרידריכספלד, הביוגראף של ויזל, עסק אף הוא בתורת האסתטיקה. בסוף הביוגראפיה על ויזל, **זכר צדיק** (1809), פירסם מאמר שעניינו האסתטיקה. ובתוך כך בא להגדיר מליצה מהי. הוא תופס 'מליצה' כאסתטיקה ומכנה את "חכמי... המליצה (Aesthetiker)". (פרידריכספלד 1809: 1). הוא מחלק את הלשון לשניים: לשון הדיבור והסיפור שהיא פרוזה (שם: נב, נה) ולשון המליצה והשיר שהיא פואזיה (שם). הראשונה היא לשון השכל והשנייה היא לשון הרמיון (סו). פרידריכספלד יוצר הקבלה בין דיבור ומליצה – וסיפור ושיר (אף על פי שלסירוגין הוא משתמש ב'מליצה' תחילה וב'משל' אחר כך). מתוך דיונו נראה כי מליצה היא הביטוי הפואטי האמנותי.

זה כ"דבור שמתוכו מבריקה איוז מלה מופצת או מבטא מפעם [מפעים?] ומפחיע, ולפעמים גם חצאי פסוקים מכתבי הקודש". המשוררים העבריים חיקו את המשוררים הערביים בשימושי המלים – "הם ראו את חשיבות המלה לא בתור היותה חלק קטן ביצירה אמנותית, אלא כאבן חן, שיש לה לכדה ערך עצמי" (ביאליק תרצ"ה-א: יב).

ביאליק סבורה – שהמשוררים העבריים "השתמשו בחרוזים ובפרוזה השבוצית ולא המשיכו את צורות התני"ך, שאין בו כלל מן הקשטים החיצוניים ושיפי המלה מותנה לא מעצמה, אלא מאותו המקום שהיא תופסת..." זו סיבת הזרות "צורמת [ה]אוזן" בקריאת הפרוזה שלהם. לדעתו, "אין שם יופי פנימי, חומר מתאים במדה שוה אל הצורה ואל התוכן" [יב]. לדעת ביאליק, זאת היא הקלקלה הנמצאת גם בספרות ההשכלה. לאור הנחתו זו, קובע ביאליק כי רמח"ל, שקרא "תגר על הסגנון השבוצי בפרוזה", הוא המשורר הראשון של השירה העברית החדשה (ביאליק תרצ"ה-א: יד-טו).

ביאליק טוען, כי עד מנדלי הייתה הספרות העברית מן הבחינה האמנותית "לא כלום". "עטם היה מסרט כל הימים על גבי הקליפה, ואל היתוך" לא חדר... לשם ציור הטבע – אף לכך היו מוכנים בידם שנים שלשה מטבעות מחוקים מן התנ"ך..." (ביאליק

1. כנעני תשכ"ח: 2959: "סגנון מנופח שיש בו משום שימוש בשברי-פסוקים". וראה, לדוגמה, הערות לגנאי גם במאמרים הבאים: י' ריבלין, "בית מדרשה של ירושלים", מאזנים א' (ר', תרצ"ד), עמ' 96: "היו 'סופרים' אשר ה'מליצה' היתה עיקר להם ולא צפנו בתוכה שום רעיון מחשבה. ואולם גם אלה שהיה להם מה להגיד... לא מצאו את הבטוי הנכון להגיגם, והמליצה האפילה על המחשבה עד לבלתי הכיר עוד עתה מה היה ברצון הסופר להגיד". כינוי גנאי כנגד המליצה מובאים גם במאמרו של ג' סוקולוב, "מגפת המליצה הנכריה", מאזנים א' (א'-ר', תשרי-אדר תרצ"ד), עמ' 40.

2. ראה לדוגמה הידרשות לכיטיי זה בזמן האחרון במאמרו של חיים באר, במדרור 'מזכרונותיה של תולעת ספרים' דבר

תרצ"ה-ב: שכו). "עד מנדלי היו לנו שעשועי או תעתועי לשון, כרכורי לשון וטלאי לשון; מנדלי נתן לנו לשון שלמה אחת... הוא היה כמעט הראשון בספרות החדשה, שחדל לחקות את הספר – הוא חקה את הטבע והחיים" (שם: שכו).

ביאליק מבטא אפוא את היחס השלילי כלפי סיגנון ההשכלה שהשתלט בחיינו הספרותיים וחדר גם אל הביקורת הספרותית ואל ההיסטוריה של הספרות, שאמורות להיות שקולות ואובייקטיביות. לא מן הנמנע, כי היחס השלילי כלפי ה'מליצה' נובע בחלקו מן היחס השלילי כלפי ספרות ההשכלה, שהתפתח במרוצת הדורות וכרוך בו, והוא נושא לעיון נפרד.

לסיום, ראוי לומר ששינוי היחס כלפי ה'מליצה' אינו נחלת העברית בלבד. גם באנגלית חל 'סחף' במשמעות המונח 'ריטוריקה', ומילון אוקספורד מציין את המובן השני של המונח: כדלהלן:

"2. a. Elegance or eloquence of language; eloquent speech or writing. b. Speech or writing expressed in terms calculated to persuade; hence (often in depreciatory sense), language characterized by artificial or ostentatious expression" (Oxford English Dictionary, XIII: 857).

השבוע, י"ד בחשוון תשנ"א, עמ' 10: "הרשב"א השתמש כאן בכיטיי תנ"כי לתפארת המליצה".

3. בחיבור אחר על שימושי המשכילים רומאנילי, אייכל ואחרים ב'מליצה' אני סוקר את תפיסת השיבוך המליצי בספרות ימיה הביניים בהגדרותיהם של חוקרי השירה העברית בימי הביניים פליישר (1975: 103-104) ופגיס (1976: 70-75).

4. גם היסטוריונים של הספרות העברית כלחובר וקלוזנר משתמשים במשמעותיה השונות של המלה בעירובייה, ועל פי רוב לגנאי.

5. כותב פרידלנדר: "להבהרת הנושא נעיר כי המליצה בספרות ה'השכלה' משמעותה שם כולל ליצירה הספרותית. השיר הוא אפוא אחד מסוגי המליצה. המליצה כוללת אף

את הריטוריקה, המאמר, המכתב וכיצד באלה. על סמך הפסוק: 'מה-נמצאו לחכי אמרתך' (תהלים קיט קג) דרשו המשוררים כי מלת מליצה עניינה המתקת הדברים ר"ל נועם סידורם וטוב אמתלאותיהם... ומזה נהגו לקרוא לכל מסדר דברי טענות הבע"ד מליץ" (פרידלנדר תש"ל: 56). הסימוכין שמביא פרידלנדר מדברי סאטאנוב אינם סומכין את הגדרתו (וראה דיוגנו על סאטאנוב בהמשך).

6. "ובראותנו המליצה אשר תסדר פעלת דבורנו... אכן סדר הדבור הנגה הוא אל הקדקוק כמו אל המליצה, ואך בזאת יכחנו: כי הקדקוק יסדר הדבור למען יהיה זך ונקי מבלי שגיאות ומבוכה, והמליצה תסדרהו להיותו טוב ונעים" (רמח"ל [תשי"?: 13]). ועיין במאמרו של יונה דוד "לשון לימודים" למ"ח לוצאטו: נוסח שני", ספר היובל לשמעון הלקין (ירושלים תשל"ה), 409-416.

7. ראה למשל ביקורתו של אמ"ת [שאל ברלין?] על מרפא לשון של הרב רפאל הכהן בהמאסף ו' (תק"ן), על הלשון הרבנית הבלולה, עמ' שע"א: "ועל כן בלעגי שפה ידברו, ומליצותם מליצה מעורבת ומבולבלת לא תואר ולא הדר לה".

8. וכן בהמשך קיימות הקבלות בין 'לשונות' ו'מליצות': "הנך רואה איך מהבדל הוראת הלשונות אנו למדין ענינים אמתיים הצפונים במליצות התורה" (ויזל 1765: ט ע"ב); וכן: ו"מליצות התורה" (כא ע"א).

9. וכה דבריו על התנאים שראוי לשים אליהם לב בפירוש דברי הנבואות או דברי החכמים: "האחד להבין מליצה, וכאמרו [משלי א ו]... להבין משל ומליצה דברי חכמים וחדותם, וזהו העיקר, ומלת מליצה אפרש לך, דע אם ידברו שני בני אדם זה עם זה ואין האחד מבין לשון השני, צריכין לאיש שלישי המבין שתי הלשונות, והוא המתרגם... ואיש כזה נקרא בלשונינו הקדושה מליץ, וכאמרו... והם לא ידעו כי שומע יוסף כי המליץ בינותם [בראשית מב כג] והסתכל כי לענין זה עצמו משמשים המלות שמהן יחובר מאמר מן המאמרים, כי אילו היה בכחינו להשיג מחשבת זולתנו ומה שיש בלבו להגיד לנו, לא היינו צריכים למלות ולמאמרים, אבל בעבור שאין זה בכחינו, צריך כל אדם לתרגם לזולתו מה שבלבו על ידי מלות שמהן יחבר מאמרו, ועל דרך זה כל המאמרים הם מליצות, לא כמו שחשבו רבים שמלת מליצה הונחה על מאמר נהדר כצחות הלשון ומפואר בכונות עמוקות שהתכוון להם אומרה, אלא כל הדבור ודבור נקרא מליצה, הן דבורי קדש, הן דבורי חול, הן טוב הן רע, כלם בשם מליצה יקראו, וראי' [ה] ממדרש משלי בפסוק להבין משל ומליצה, אמרו משל אילו משלים שבתורה, מליצה אלו הן

דברי תורה עצמה, כלומר כל דבורי התורה הם מליצות, כי כלם מעתיקות ללבנו חפץ הדעת לזולתו ע"י מליצות שונות, ועשרה בני אדם יספרו ענין אחד, ואין מליצת האחד שוה למליצת השני, אלא שבמליצות ההדויטים אין לעיין ולדרוש דבר, אבל המליצות הנבואיות שנאמרו ברוח ה' יש בהם מן העומק יותר ממה שהלכ יוכל לחשוב, ובכל אחת מהן ראוי לחקור ולדרוש למה הודיעו הענין במליצה זו ולא באחרת, ולהבין הכונה הנכונה הכלולה באמרות טהורות הללו, ואמנם אופן החקירה בהם, בהכרח תהי' ע"י ההתבוננות ביושר הוראת המלות שמהן חוברת המליצה... (ויזל 1775: 10, בהקדמה הבלתי ממוספרת). 10. מהקשר הדברים ומשימוש דומה במלים 'מקראות סתומות' נראה שכונתו לביטוי כלשהו, וקרוב לוודאי שהביטוי 'מקראות סתומות' זהה ל'מליצות הסתומות' (ויזל תקס"ט: הערות לחוברת השנייה, בסוף החוברת, בעמוד לעצמו, א ע"א).

11. לפי דבריו, כמו בתפיסתו של מנדלסון בכיארורו למשל בלעם. על תפיסתו של מנדלסון — בהמשך.

12. ומורו שחוקר מובהק כפרידלנדר מסביר ביטוי זה כ"מיטאפורה אינטלקטואלית" וכבן מתעוותים מיסודם דבריו וכונתו של סאטאנוב משום שהחוקר לא נתן ליכו למליצה התנכית 'מעשה חושב', שמשמעה 'מעשה אמנות' (פרידלנדר תש"ל: 59). שזה מטבע לשון מקובל אצל סאטאנוב ברור משימוש דומה, בקונטקסט דומה, בספר החזיון: "ציורים נאים מעשה חושב" (סאטאנוב 1775: מב ע"א).

13. "אמנם כל סופר מהיר יתן אל לבו אשר יפלה מליצתו לבלתי היות בה ערוב. ומזה ג"כ כשירכיב מליצתו ממקראי קודש... כי אלה הדברים [חרזו ומשקל בשירה] יתנו ערבות ונעימות למליצה עד אשר תהי' נוקשת עלי אוזן שומע כפעמון" (סאטאנוב 1775: מלאכת השיר, ד ע"א). ציוין כי סאטאנוב הטיף להרחבת הלשון העברית ולשימוש ב"צחות לשון המשנה" במאמר שם בנו שיימא שלמה שדפס בהמאסף (סאטאנוב תקמ"ח: פב-צה) - .

14. "המליצה היא מחוברת או בלתי מחוברת (גבונדן אדר אונגבונדן) והמחברת היא הנבנית על סדר נאה ויחס קצוב בין חלקי המאמר כענין החרוזים הידועים. ובעלי המלאכה הזאת בלשונות העמים ישימו מספר ומשקל קבוע ומתוקן לתנועות כל חרוז וחרוז בלי תוספת ומוגרעת (זילבן מאס) ומהם יוסיפו על כל זה גם התרומות ההכרה בסופי החרוזים (ריימי) וכל זה לתפארת... וכל ענין החבור בספרי תנ"ך הוא נתוח המאמר לחלקים על יחס וסדר נאה ומקובל. והשנות הענין בכל חלק וחלק ע"י כפילת המליצה. הנקרא

הי' מבין מדעתו את כוונת המאמר על פי פשוטו, כי במליצות וקולות וטעמי' דומים לאלו הורגלו להשתמש בכל עסקיהם וצרכיהם: ובמקום שלא השיג את כוונת הכתוב, הי' צריך לבאור, שהוא פשר הדבר ע"י מליצות שונות בלשון הקודש בעצמו, לא לתרגום בלשון עם לועז' (מנדלסון תקמ"ג-א: 33). מנדלסון מסביר מדוע כתב את התרגום לצורך ילדיו: "לחנכם בכוונת הכתוב ובמליצות הלשון וך לקחו" (שם: 54). ובהסבר מהות השיר בשירת הים: "בחרו לסדר את מליצותי' הנכבדות על סדר נאה ומכוון" (מנדלסון תקמ"ג-ב: סב ע"ב); "וכפול במלות שונות ומליצות מתחלפות" (שם: סד, ע"ב).

אצל מפרשי התורה כפילת הענין במלות שונות כאשר זכרנו בהקדמת הספר. וכל מליצה מחוברת הנבנית על נגון תקרא שיר או שירה (גזאנג) וזולת הנגון תקרא משל (גריכט). גלייכניס רעדי' לפי שהמליץ ישתמש על הרוב במשלים ודמיונות. לעורר המחשבה ולחזקה עד שתתפעל ממנה הנפש" (דובנא 1778: ו ע"ב; וכן בניסוח שונה במקצת: מנדלסון תקמ"ג-א: 33, ע"א).
15. "והנה- כל' עוד שלא שנו בני ישראל את לשונם, והיתה שפת ארץ צבי למודה ושגורה בפי ההמון מקטן ועד גדול, לא הוצרכו לתרגום התורה, וכל השומע מפי הקורא [בתורה] המדקדק בתנועות ונגון וטעמי' כראוי,

ביבליוגרפיה

- **אברהם אבן-שושן**
- תשכ"ז: מלון חדש, ג', ירושלים.
- **עזריאל אוכמני**
- 1957: תכנים וצורות, מרחביה.
- **אחד העם**
- 1956: הלשון וספרותה, 'לשאלת הלשון', כל כתבי אחד העם, תל-אביב.
- **איצק אייכל**
- 1790: משלי, ברלין.
- **ח"נ ביאליק**
- תרצ"ה-א: "לתולדות השירה העברית החדשה", דברים שבעל פה, ב', תל-אביב: ט-יח.
- תרצ"ה-ב: "מנדלי ושלשת הכרכים", כתבי ח"נ ביאליק, ב', תל-אביב: שכד-שלא.
- **יואל ברי"ל**
- תקנ"א: ספר זמירות ישראל, ברלין. כולל ספר תהילים עם תרגום וביאור שנדפס בתקמ"ה.
- **יהודה גרזובסקי** תרצ"ה: מלון השפה העברית, תל-אביב.
- **שלמה דובנא**
- 1778: עלים לתרופה, אמשטרדם.
- **יונה דוד**
- תשל"ה: "לשון לימודים" למ"ח לוצאטו: נוסח שני, ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים: 409-416.
- **[אהרון וולפסון]**
- תקנ"ד-תקנ"ז: "שיחה בארץ החיים", המאסף ז': נג-סז, קכ-קנג, רג-רכח, רעט-רצח.
- **נפתלי הירץ ויזל**
- 1765: לבנון, אמשטרדם.
- 1775: מסכת אבות עם פירוש יין לבנון, ברלין.
- 1782: דברי שלום ואמת, א, ברלין.
- 1785 [1782]: רב טוב לבית ישראל (הדפסה שנייה), חלק ב' של דברי שלום ואמת, ברלין.
- קס"ט: שירי תפארת, פראג.

- ח...כ... [חיים כסלין]
- תקמ"ד: "תולדות הרב [...] יוסף מקאנדיא", המאסף א: קמ-קמד.
- י-ב-ל [+ יואל בריל הלוי]
- תקמ"ה: "מאמרי יב"ל בן הגי לבית דברי", המאסף ב': לה-מ.
- יהודה בן יחיאל [יהודה מסר ליאון]
- 1477: נפת צופים, מנטובה. כתבי-יד [מצולם?] בספריית היברו יוניון קולג' בסינטינטי; העמודים אינם ממוספרים.
- 1983: נפו: צופים, איתקה נ"י, מהדורת יצחק רבינוביץ. ראה Leon Judah Messer.
- יהודה הלוי
- תקנ"ה: הכוזרי, מהדורת סאטאנוב, ברלין.
- יהודא ליב בן-זאב
- תקס"ח: אוצר השרשים, ב', וינה.
- 1810: מבוא אל מקראי קדש, וינה.
- 1827 תלמוד לשון עברי, וינה.
- יעקב כנעני
- תשכ"ח: אוצר הלשון העברית, ט', תל-אביב.
- משה חיים לוצאטו
- [תש"י?]: לשון למודים, מהדורת מחברות לספרות, על-ידי א"מ הברמן.
- דן מירון
- תשכ"ט: "ארבע הערות לתאורי הטבע ב'האבות והבנים' לאברמוביץ", מאזנים כ"ח, ד', אדר: 255-265.
- תשל"ט: בין חזון לאמת, ירושלים.
- משה מנדלסון
- תקמ"ג-א: אור לנתיבה, ברלין.
- תקמ"ג-ב: 'שמות', נתיבות השלום, ברלין.
- תקמ"ג-ג: 'במדבר', נתיבות השלום, ברלין.
- משה בן מימון
- 1795: באור מלות ההגיון, ברלין, עם פירוש הרמב"ן, מהדורת יצחק סאטאנוב, כולל הגהותיו; מהדורת פראג, 1811.
- [יצחק סאטאנוב]
- 1775: 'מלאכת השיר', ספר החזיון, ברלין.
- תקמ"ח: "מכתב שמע שלמה", המאסף ד' פב-צה, כחתימת בנו, שיימא שלמה במ' יצחק הלוי מסאטאנוב, ומיוחס לאב.
- נחום סוקולוב
- תקצ"ד: "מגפת המליצה הנכריה", מאזנים א' (א-ו): 489-503.
- אברהם יעקב פאפירנא
- תשכ"ט: קנקן חדש מלא ישן, ירושלים ותל-אביב, מהדורת צילום (נדפס לראשונה בוויילנא, תרכ"ז).
- דן פגיס
- 1976: חידוש ומסורת בשירת-החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים.
- עזרא פליישר
- 1975: שירת-הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים.
- יהודה פרידלנדר
- תשל"ל: "תפיסת מהותה של השירה בראשית ספרות ה'השכלה' העברית", בקורת ופרשנות 1: 55-60.
- דוד פרידריכספעלד
- 1809. "מאמר חקור דבר", זכר צדיק, אמשטרדם.

- **אברהם אורי קובנר**
תש"ז. 'חקר דבר'. כל כתבי קובנר, תל-אביב. נדפס לראשונה בורשה, תרכ"ו.
- **יעקב קלצקין**
תרפ"ח: אוצר המונחים הפילוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית, ב-ג', ברלין.
- **' ריבלין**
תרצ"ד: "בית מדרשה של ירושלים", **מאזנים** א' (ר'): עמ' 96.
- **עוזי שביט**
1987: שירה ואידאולוגיה, תל-אביב.
- **בעז שכביץ**
תשכ"ה: "'המליצה' מהי?", הקונגרס העולמי ה-3 למדעי היהדות, ירושלים: 146-147.
1967: ארבע לשונות [—] עיונים של ספרות בלשון המשכילים על פי 'המאסף', **מולד** א' (כ"ד) (2) [212]:
242-236.
1970: "בין אמור לאמירה [:] למהותה של ה'מליצה'", **הספרות** ב' (3): 666-664.

- *Peter Dixon*
1971: *Rhetorics*, London.
- *W.S. Howell*
1976: "Poetics, Rhetorics, and Logic in Renaissance Criticism," *Classical Influence on European Culture A.D. 1500-1700*, R.R. Bolgar, ed., Cambridge and London: 155-162.
- *Judah Messer Leon*
1983: *The Book of the Honeycomb's Flow*, Ithaca. N.Y., A Critical Edition and Translation by Isaac Rabinowitz.
- *Moshe Pelli*
1979: *The Age of Haskalah*, Leiden.
- *William Harris Stahl*
1971: *Martianus Cappella and the Seven Liberal Arts*, New York and London.